

Wim Zaal

Vaticaan contra volk

De negatieve opstelling van paus Pius IX

Paus Pius IX was een belangrijke tegenstander van het Risorgimento, want het bedreigde zijn soevereine Kerkelijke Staat. In het onderstaande artikel beschrijft Wim Zaal de verschillende fasen in de machtsstrijd tussen de paus en de Italiaanse eenheidsbeweging.

Als geografisch begrip had Italië een plaats in elke atlas, maar een politieke realiteit was het niet. Hooguit een politieke wensdroom: samenwerking tussen de vele staatjes van het schiereiland, misschien zelfs het oprichten van een statenbond, daar was de meerderheid van de bevolking voor. Maar de conservatieve supermacht Oostenrijk onderdrukte die droom. Via vazallen legde het zijn verstikkende gezag op aan Venetië, Lombardije, het hertogdom Parma, het hertogdom Modena, het groothertogdom Toscane en – afgezwakt – het koninkrijk Napels. Alleen Piëmont in het Noorden en de pausenstaat in het midden van Italië bezaten koningen van eigen bodem. Geen wonder dat de vroege eenheidsbeweging zich moest verschuilen in geheime genootschappen, waarvan het ‘vaderland en moedertaal’ de eerste anti-Oostenrijkse ‘wekroep’ was.

Daarmee breekt, in de knarsende relatie tussen katholieke Kerk en Risorgimento, de eerste complicatie baan. De Kerk moest niets van geheime genootschappen hebben, omdat die zich aan haar toezicht onttrokken. Er kwam bij dat paus Gregorius XVI, in 1830 gekozen, in zijn reactionaire politiek aan de leiband liep van de Oostenrijkse kanselier Metternich; ja, erger nog; Metternich wist als ervaren diplomaat wanneer hij de teugel moest laten vieren of de stroopkwast hanteren, terwijl Gregorius na veertig jaar monnikenleven zelfs moeite had met omgangsvormen en normale conversatie. Hij was één brok immobiele afweer. In zijn zestienjarige pontificaat kwam geen enkele stoommachine over de grens en toen al overal treinen reden hobbelden door de Kerkelijke Staat nog diligences.

Het was een vreemde staat, in vlaggevorm dwars over het schiereiland uitgestrekt, met in het noordoosten de welvarende streken rond Bologna, die moesten opdraaien voor de armoedige, achtergebleven rest. De hoofdstad

portret van Pius IX alias Pio Nono

Rome, zonder industrie en vrijwel zonder handel, leefde van de toeristen, kerkelijke instanties en hofhoudingen van kardinalen en prinses: Rome zat vol kelners, klerken en lakeien, maar produceerde bijna niets. Met 180.000 inwoners, de joden niet meegeteld, was het de vijfde stad van Italië. Een gezonde middenstand en op het platteland een welvarende boerenklasse ontbraken – de meeste grond behoorde toe aan adel en abdijen, dus kon alleen worden gepacht.

De wortel van het kwaad zat hierin, dat de staat een papocratie was, een priesterregering: driekwart van de overheidsfuncties, van minister tot douanechef, lag in

handen van de clerus. Doordat iemand veelal pas na jaren een aantrekkelijke post veroverde en er geen pensioenleeftijd bestond, was deze papocratie tevens een gerontocratie, een oudemannenbewind, ten uiterste conservatief en afkerig van verandering. Ook blind, krom en lam bleven de *monsignori* zitten, zo lang het protectiesysteem dat verlangde. Er werd immers van hen verwacht hun neven, achterneven, schoonfamilie, pachters, intimi en halve horigen aan baantjes te helpen, uit te huwelijken, een studieplaats te bezorgen of tot pastoor op te kweken.

Onvermijdelijk was het kerkelijk recht in de wetgeving doorgedrongen (wie bij een processie niet voor het Allerheiligste knielde riskeerde dezelfde celstraf als een aanrander); doopregister en bevolkingsregister vielen samen, vandaar dat joden nooit werden meegeteld; en als ander curiosum noem ik dat het leger van de paus geen generaalsrang kende. De generaals van de religieuze orden, zoals dominicanen en jezuïeten, duldden niet dat een leek hún titel droeg. De soldaten, afgescheept met het rantsoen van kloosterlingen, liepen in Rome soms bedelend achter de toeristen aan.

Deze staat had zichzelf overleefd, was niet bij machte zich te moderniseren en moest ten onder gaan, al wist niemand nog hoe. En zijn burgers die noch bij de overheid, noch in de Kerk, noch in het leger carrière kon-

den maken, en wel hun brood verdienden maar nooit welvaart bereikten, zouden tijdens het Risorgimento massaal de kant van de eenheidsbeweging kiezen.

Pio Nono, Papa-Re

Onder het bewind van Pius IX, met 32 jaar het langste uit de geschiedenis, vonden alle fulminante botsingen en zuinige toenaderingen tussen Kerk en Risorgimento plaats.¹ Het volk was voor de eenheid, de clerus was verdeeld, de paus was tegen.

Pius IX, of op z'n Italiaans Pio Nono, werd in 1846 gekroond als paus-koning, Papa-Re. Het volk juichte, en juichte oprecht. Na zestien doodse jaren van Gregorius wilden de kardinalen geen knorrige monnik meer: zij kozen iemand uit de zielzorg, soepel in de omgang en meer praktisch dan dogmatisch of abstract. Pio Nono, begiftigd met een overrompelende charme, was hun man en de man van het volk, omdat hij in 1831, na een neergeslagen opstand tegen Gregorius, een paar oproerlingen had laten ontsnappen; tot zijn eerste regeringsdaden hoorden bovendien een amnestie voor politieke gevangenen en verruiming van de persvrijheid. Eindelijk een liberale paus, meende men, een progressieve Papa-Re, die de Italiaanse eenheidsbeweging een nieuwe impuls zou geven – zelfs de politieke ballingen (aan wie te danken was dat Engelsen en Fransen zich voor de zaak gingen interesseren) kregen weer hoop.

Toch dacht Pius niet liberaal. Hij was een man van een lach en een traan, vlug ontroerd en vlug bekoeld, met weinig politiek instinct, weinig theologische bagage, weinig doorzicht. Als hem voor een probleem drie oplossingen werden voorgelegd, koos hij zonder mankeren de laatste. Hij meende verstandig te regeren door een vader voor zijn volk te zijn, en zeker in het begin wilde hij weldoende rondgaan om blijde gezichten om zich heen te zien. Aan echte modernisering dacht hij niet, laat staan aan democratie, het afleggen van verantwoording, het openbaar maken van de staatsfinanciën of machtsdelegatie aan leken. Hij toonde met liberaal ogende daden zijn goede gezindheid als vader, als hoofd van het gezin, maar zijn autoriteit diende intact te blijven. Met die tegenstelling tussen autocratisch denken en liberaal handelen kon Pio Nono twee jaar lang van de ene golf op de andere springen. In het revolutiejaar 1848 lukte dat echter niet langer.

1 F. Hayward, *Pie IX et son temps* (Parijs 1948) en A. Polverari, *Vita die Pio IX* (Vaticaanstad 1948).

Het volk stelde eisen, het wilde medezeggenschap, er ontstond onrust, Pius wisselde keer op keer van eerste minister (één werd op de trappen van het parlement vermoord) en manoeuvreerde zich tenslotte in zo'n onmogelijke positie, dat hij tijdens een volksopstand moest vluchten. Vermoed nam hij de wijk naar de vestingstad Gaeta in het koninkrijk Napels.

Daar schrokken de Romeinen toch van. Zij stuurden een delegatie ter verzoening, maar de paus bewees zijn politieke kortzichtigheid door haar niet te willen ontvangen. Van toen af heerste in Rome dus een machtsvacuüm, alras gevuld door het uitroepen van de Romeinse Republiek, met medewerking van gestaalde voorstanders van een verenigd Italië zoals de theoreticus Giuseppe Mazzini en de volksheld Giuseppe Garibaldi.

Garantie met de Franse slag

Nu waren de pausen wel vaker verdreven. Dat deerde niet, want er was altijd wel een katholieke mogendheid bereid om, begerig naar invloed, de paus in zijn rechten te herstellen. Deze keer bood Frankrijk zich aan. Daar was president Louis Napoleon (weldra keizer Napoleon III) aan de macht gekomen, die de steun van conservatieven en katholieken nodig had voor het versterken van zijn positie.² Hij stuurde een leger naar Rome dat de Romeinse Republiek in 1849 na bittere gevechten van de kaart veegde. Om een vinger in de pap te houden detacheerde hij een Franse 'garantiemacht' in de stad, maar de ene republiek kon de andere niet verslaan zonder een verzoenend gebaar: Pius moest nu werkelijk iets aan de modernisering van de Kerkelijke Staat doen.

Daarvoor was het, zoals gezegd, te laat. Ook voelde Pio Nono er minder voor dan ooit: 'Deze staten behoren immers niet aan mij, maar aan de Kerk en moeten dus door mannen van de Kerk worden bestuurd.'

Dit halsstarrige *non possumus* had twee gevolgen. De bevolking verloor elk vertrouwen in de paus-koning, die tijdens zijn ballingschap van liberaal *de circonstance* was veranderd in conservatief *par dépit*; en het Franse staats-hoofd raakte toenemend geïrriteerd. Al dwong de binnenlandse politiek hem tot steun aan de paus, al diens woorden en daden tastten zijn vertrouwen in een goede afloop verder aan. Rome werd een blok aan zijn been. Een oplossing van de Italiaanse spanningen (want als idee won de eenheidsbeweging veld, zonder dat er concreet iets gebeurde) kon alleen nog komen

2 G. Roux, *Napoléon III* (Parijs 1969).

van Piëmont, waar de eerste minister Camillo Cavour een groot-Italiaanse monarchie nastreefde, terwijl de koning Victor Emanuel op beminnelijke wijze deed of hij daar niets van merkte.

In 1859 vond de eerste krachtmeting plaats: Piëmont en Frankrijk raakten in oorlog met Oostenrijk. Wel overwonnen zij, maar de vrede werd bekosttoofd tussen de Franse en Oostenrijkse keizers, zodat Piëmont er verhoudingsgewijs weinig profijt uit trok. Het meest gefrustreerd was de vrijheidsstrijder en symboolfiguur van het Risorgimento, Giuseppe Garibaldi, wiens geboortestad Nizza (Nice) aan Frankrijk werd afgestaan. De kans op een doorbraak was door verraad en lafhartigheid verspeeld, meende hij. Nu zou hij als charismatische held de doorbraak zelf forceren. En dat waagstuk uit 1860, tot op heden legendarisch, werd de 'Tocht van de Duizend'.³

Zonder enige autorisatie ging Garibaldi met duizend man scheep om het koninkrijk Napels te veroveren. Zij landden bij Marsala op Sicilië, waarna een zegetocht begon, een triomf van het Risorgimento – het verpauperde volk koos hun kant, de soldaten vluchtten of liepen over, heel het rijk stortte ineen als een kaartenhuis, haast voor hij het wist was 'de blonde held der vrijheid' heer en meester in Napels. En toen? Toen niets. Als republikein aarzelde hij het rijk over te dragen aan Victor Emanuel.

Die moest nu tot actie overgaan. Hij stuurde een leger op weg om een toegang naar het zuiden te banen, want zelfs als Garibaldi de kroon van Napels aan hem opdroeg, was het besturen van een rijk in twee gescheiden helften onmogelijk.

Daarmee begon de tweede zegetocht. Het hertogdom Modena, dan Parma, dan Toscane, de Oostenrijkers beu, alles sloot zich bij Piëmont aan. Thans stonden de troepen voor de pausenstaat. Hoe zou Napoleon III op een schending van de grenzen reageren? Tegen het Franse leger had Piëmont geen schijn van kans, maar de keizer, getergd door de arrogantie van Rome, stond een snelle doortocht toe; en verzekerd van de overwinning vielen de Piëmontezen de Kerkelijke Staat aan de oostzijde binnen, bij de rijke provincies die zelf schoon genoeg hadden van het priesterbewind. Aan Rome zelf durfde niemand te raken, Victor Emanuel het minst van allen, omdat een pauselijke banvloek al zijn ambities de grond in kon boren.

3 J. Ridley, *Garibaldi* (New York 1974).

De Romeinse kwestie

Pio Nono had de inval voorzien en wie kon hem het recht ontzeggen zijn grondgebied te verdedigen? Zijn krijgsmacht was klein, slecht uitgerust en onbetrouwbaar, doch uit Frankrijk en België kwamen vrijwilligers naar Rome, ruim driehonderd in getal, veelal landjonkers, oerconservatief, hongerig naar roem en vrij van twijfel. Samen met Pio's compagnieën trokken deze *tirailleurs franco-belges* naar het noordoosten. De pauselijke soldeniers deserteerden onderweg bij bosjes en saboteerden de veldtocht zelfs, zodat alles van de tirailleurs afhing.

Bij Castelfidardo in de Marken botsten zij op de troepen van Piëmont, bijna 25.000 man sterk, en het was dan ook geen slag maar een slachting: de helft van de tirailleurs werd op die achttiende september 1860 gedood of buiten gevecht gesteld. Victor Emanuël's leger stroomde nu onbelemmerd zuidwaarts door de provincies die vóór zijn voetstap tot de Kerkelijke Staat behoorden en daarachter tot de nieuwe eenheidsstaat-in-wording; Napels sloot zich aan en in 1861 was het Koninkrijk Italië een feit. Wat aan dat rijk nog ontbrak was Venetië en een pauselijke rompsstaat, zo groot als Groningen, Friesland en de Drentse punthoed – Rome met de achtertuin.

Voor dit niet-levensvatbare gebied, bekend als *Patrimonium Petri* of erfdeel van Petrus, gaf Napoleon III eindelijk harde garanties. Hij moest wel, want Spanje en België boden de paus gastvrijheid aan ingeval hij Rome zou verlaten en zo'n affront kon de keizer niet dulden. Van nu af spraken men niet meer over de eenwording maar over de onvoltooidheid daarvan, aangeduid als de 'de Romeinse kwestie'.⁴

Hoe stonden de Europese mogendheden daar tegenover? Engeland wilde de pausenstaat opheffen, met waarborgen voor de morele onafhankelijkheid van de kerkvorst. Spanje, Portugal en Oostenrijk vertolkten hun pausgezindheid door gouden kelken en monstransen te sturen, maar initiatief of interventie was van hen niet te verwachten. En al moest het koninkrijk Italië berusten in Florence als hoofdstad, het hield het oog vanzelfsprekend gevestigd op Rome; het suggereerde zelfs een stadsdeel ten westen van de Tiber aan de paus te laten, er op rekenend dat zoiets onwerkbaar was. Uit hebzucht, uit wraak en om Pius tot concessies te bewegen, confisqueerde het koninkrijk op grote schaal kerkelijke goederen, waar het soms absoluut niets aan had. Kloosters, bibliotheken, seminaries, kerken: ze werden bij honderden gevorderd. Er kwamen overheidsinstanties in, kazernes, post-

4 N. Blakiston, *The Roman question. Despatches from Odo Russell* (Londen 1962).

kantoren en ziekenhuizen, of ze bleven eenvoudigweg leeg staan. De kunstwerken verdwenen naar musea, naar de handel of losten zich in lucht op. Duizenden monniken en nonnen werden 'bevrijd' en moesten vervolgens maar zien waar ze bleven.

Die handelwijze was niet geschikt om het gemoed van Pio Nono te verzachten, ook al drongen nogal wat bisschoppen aan op toegeeflijkheid, om erger te voorkomen. Bovendien namen gedane zaken geen keer. Voor de kleine kongsie van het Vaticaan waren de Italiaansgezinde prelaten een soort collaborateurs, die men echter moeilijk kon vervangen omdat het koninkrijk geen vijandige bisschoppen zou erkennen. Het was een bizarre paradox: dankzij de missie breidde de Kerk zich uit als nooit tevoren en vatte zij voet in de meest afgelegen landen, en ondertussen zat het Vaticaan totaal verstrikt in het schiereilandelijk geharrewar.

Een encycliek als wapen

In deze stagnatie wierp Napoleon III zich op als bemiddelaar. Of speelde hij toneel? De Romeinse kwestie irriteerde hem geweldig: waarom een leger te onderhouden in een stervend staatje en de speldenprikken ondergaan van een pausenhof dat wist hoezeer hij aangewezen was op de steun van de katholieken? De keizer stelde een internationaal congres voor om een vergelijk tussen Pius en Italië tot stand te brengen. Veel kans op zo'n vergelijk bestond er niet en evenmin wist Napoleon hoe het eruit moest zien – nee, het ging hem om iets anders: de reactie van de paus. En die trapte in de val. Een congres? Uitstekend, zei de paus, mits op basis van herstel van mijn staten, dus restitutie van de geroofde provincies. Daarmee was de conferentie van de baan door de blindheid en koppigheid van Rome. En dat was het vermoedelijke oogmerk van Parijs. Iedereen kon het nu zien: met de paus viel niet te praten!⁵

Als consequentie kondigde de keizer aan zijn troepen terug te trekken, zonder dat de garantie daarmee verviel: een leger van Franse vrijwilligers (het *Légion d'Antibes*), opgeleid en betaald door het keizerrijk, zou de troepen te zijner tijd vervangen.

Wel een legioen van Fransen dus, maar geen officiële keizerlijke legermacht.

5 *Discours de S.A.I. Le prince Napoléon au Sénat* (Parijs 1861); daarin keert de Napoleons neef, bekend als Plon-Plon, zich tegen de keizerlijke Rome-politiek, ongetwijfeld met keizerlijke toestemming.

Zouaven in de aanval. Schoolplaat van circa 1920 uit het Zouavenmuseum te Oudenbosch.

Pio Nono's verweer was tweevoudig. Al voor de mislukking van de conferentieplannen had hij, de keizer wantrouwend, besloten een eigen vrijwilligersleger te vormen, een soort tirailleurs in het groot. In 1861, na een oproep aan alle katholieke jongemannen, stichtte hij het regiment der *Zuavi Pontifici* of pauselijke zouaven, dat na een jaar of twee behoorlijke gevechtskracht kreeg. Het ontleende zijn naam en kleding aan een Franse troepenmacht in Afrika, gedost in pofbroek en korte hes, een eigenaardige dracht, maar stukken praktischer dan de gangbare uniformen vol passementen, gespen, knopen, haken en ogen.⁶

Meer aandacht trok Pio's tweede verweer, doordat hij zijn zwaarste geschut inzette, zijn leergezag. In december 1864, drie maanden na Napoleons dreiging zijn troepen terug te trekken, publiceerde hij de encycliek *Quanta Cura* met het aangehechte *Syllabus Errorum* of 'tafel der voornaamste dwaalleringen van onze tijd'. Hij veroordeelde 'gruwelsmetten' als daar zijn 'socialismus, communismus, geheime genootschappen, bijbelgenootschappen en clerico-liberale genootschappen' en ging dus dwars tegen de moderne samenleving in, brullend als een in het nauw gedreven leeuw. En

6 W. Zaal, *De vuist van de paus, de Nederlandse zouaven in Italië* (Nieuwegein 1996) en L. Innocenti, *Per il Papa Re* (Perugia 2004).

uit de lange lijst van stellingen die voor katholieken voortaan gruwelsmetten waren, citeer ik:

‘in dienst van elk geloof kan men de weg des eeuwigen heils vinden en het eeuwige heil bereiken.

De gewijde dienaars der Kerk en de paus van Rome moeten noodzakelijk uitgesloten worden van alle zorg en beheer van tijdelijke zaken.

De vernietiging van het tijdelijke staatsbestuur dat de Apostolische Stoel bezit, zou allervoordeligst werken voor de vrijheid en het welzijn van de Kerk.⁷

Dit was oorlog tegen de geest der eeuw, tegen de vrijheid van godsdienst, tegen iedereen die Pio Nono's tijdelijk staatsbestuur verouderd achtte. In een geleidebrief aan alle bisschoppen verlangde de paus bovendien hun uitdrukkelijke instemming. Een van de eerste kerkprovincies waaruit hij die ontving, was de Nederlandse. Men maakte hier, in dit vroege stadium van katholieke emancipatie, nagenoeg geen onderscheid tussen Pius als plaatsvervanger van Christus en als hoofd van een krakkemikkig staatje, nee, ‘de zaak des pausen is de zaak van God’, punt uit. Geen land zou zoveel pauselijke zouaven leveren als het onze (vierduizend van de elfduizend) en daar zo trots op zijn. In hun verzamelcentrum Oudenbosch, ten noorden van Roosendaal, verrijst nog een imposante herdenkingskerk geïnspireerd op de Sint-Pieter in Rome, en kan men een boeiend zouavenmuseum bezoeken. Van de overige landen namen vooral Frankrijk en België aan de zouavenbeweging deel.

Door de *Quanta Cura* werd de breuk met Italië onherstelbaar, keerde Pius de liberale katholieken de rug toe en dreef hij Napoleons troepen praktisch zijn staatje uit. In 1866 droeg het keizerlijke leger zijn kazernes over aan de pauselijken: de voornaamste steun van Pio Nono waren nu de zouaven – volgens Garibaldi verachtelijke huurlingen, het schuim der naties, waar hij echter ongelijk in had. Verreweg de meeste namen dienst uit idealisme. Bij het KNIL, het koloniale leger, hadden ze driemaal zo veel kunnen verdienen en bovendien moesten de pauselijke vrijwilligers de zestig gulden reisgeld naar Rome uit eigen beurs betalen!

Victor Emanuel wilde de tijd voor zich laten werken, maar de magiër Garibaldi trok rond met de leuze ‘Rome of de dood’ en waagde in 1867

7 *Quanta cura*, encycliek van paus Pius IX, van 8 december 1864: met *Syllabus der voornaamste dwalingen*. Vertaling: L. Zaanstra (Hilversum 1949).

een inval.⁸ Eerst bleef het bij schermutselingen. Bij één daarvan, bij het bergstadje Monte-Libretti, sneuvelde de bekendste Nederlandse zouaaf, de twee meter lange Pieter Jong uit Lutjebroek, na veertien tegenstanders te hebben gedood. Maar Garibaldi's strijdmacht zwol aan tot elfduizend man en stootte door tot Mentana, op niet meer dan 22 kilometer van Rome; en daar beleefden de zouaven hun *finest hour* door, met inderhaast toegeijlde Fransen, de indringers verpletterend te verslaan. Garibaldi moest vluchten en heeft nadien geen rol van betekenis meer gespeeld.

18 juli, 20 september

'Gij zijt de redders van Rome', prees Pius zijn dappere zonen in pofbroek. Toch moet hij hebben ingezien hoe kwetsbaar, bijna weerloos zijn koningschap was. Zijn staatssecretaris, kardinaal Antonelli, deed wel zijn best om internationale verdragen tot stand te brengen, bij wijze van papieren forten, maar zonder enig resultaat. En al even ontmoedigend was de stemming van het volk. Tijdens Garibaldi's inval had in Rome een opstand plaatsgevonden die, hoe klungelig en kortstondig ook, aantoonde dat Pio's tijdelijk staatsbestuur zijn onderdanen niet tijdelijk genoeg kon zijn. 'Wij stellen ons vertrouwen in de Voorzienigheid,' verklaarde hij; en was het de Voorzienigheid die hem thans inspireerde tot een daad van nog groter reikwijdte dan een encycliek? Hij riep een concilie bijeen, een kerkvergadering van alle bisschoppen, de eerste sedert meer dan drie eeuwen.⁹

Bij dit Vaticaanse Concilie, geopend op 8 oktober 1869, draaide alles om één enkel punt, de proclamatie van de pauselijke onfeilbaarheid. Het verlies van zijn wereldse staten wilde Pius compenseren met een geestelijke macht zoals geen van zijn voorgangers ooit had bezeten (volgens de traditie stond een concilie boven de paus wiens woord slechts 'bindende kracht' bezat), en hij zou die macht zonder twijfel tegen Italië gebruiken!

Hoewel spoedig bleek dat een stemming over de onfeilbaarheid in het voordeel van Pius zou uitvallen, volstond zoiets niet. Onfeilbaar worden met een derde van de stemmen tegen was een blamage. Ja, kon tot kerk-scheuring leiden! Maand na maand werd de oppositie daarom bewerkt, gevleid, bedreigd of vernederd, al naar wenselijk leek, en toen zij tot een schamele minderheid verschrompeld was, kregen die bisschoppen verlof de

8 Baron de Mevius, *Histoire de l'invasion en 1867* (Parijs 1873).

9 A.B. Hasler, *Pius IX, Päpstliche Unfehlbarkeit und 1. Vatikanisches Konzil* (Stuttgart 1977).

Wim Zaal, de schrijver van dit artikel, op het slagveld van Castelfidardo.

stad te verlaten. Tenslotte stemden 535 concilievaarders voor en twee tegen: op 18 juli 1870, onder het kraken van donder en bliksem, kondigde Pius het dogma af.

Het was letterlijk geen dag te vroeg, want vierentwintig uur later brak de Frans-Duitse oorlog uit. Begin september leed Napoleon III een beslissende nederlaag bij Sedan en verloor zijn kroon. Daarmee waren alle garanties ten einde. Nog voor Pio Nono enig gebruik van zijn onfeilbaarheid had kunnen maken, marcheerden de legers van Victor Emanuel op Rome: ditmaal vochten de zouaven tevergeefs en op 20 september 1870 trokken de Italianen de stad binnen, wat een einde betekende. Het Risorgimento was voltooid. Van nu af was Pius als koning zonder land 'de gevangene van het Vaticaan'. Hij weigerde zijn aanspraken op te geven: liever het martelaarschap dan ontrouw! En die houding hield hij vol tot zijn dood in 1878.¹⁰

Ook zijn opvolgers gaven niet toe; de koude oorlog tussen Vaticaan en

10 E. Lambrechts, *The Black International, the Holy See and militant Catholicism in Europe, 1870-1878* (Leuven 2002).

Italië sleepte zich bijna zestig jaar voort. Pas door de Lateraanse verdragen van 1929 kreeg de paus een mini-staat terug, de *Città del Vaticano*, van 44 hectare. Politiek gesproken was Pio Nono de verliezer en in moreel opzicht niet de winnaar. Er stond tegenover dat hij, temidden van vulgaire politici, tot aan zijn ondergang beginselvast bleef. Dat bezorgde hem respect van zelfs de vrijdenker Multatuli, die kort voor de val van Rome schreef:

'Erbied voor dien man! Zien de tegenstanders der pauselijke onfeilbaarheid dan niet, hoe hij – de laatste der katholieken! – met de flarden van het *Labarum* (kruisvaandel) in de hand, op de bres springt van den binnenmuur der bijna ingenomen en weldra onverdedigbare vesting! Met het *in hoc signo* op de lippen wil hij sterven, en al zij het dat deze heldenmoed de vijand niet afweert, die weldra in hém den laatsten strijder zal verslagen hebben, toch behoorde de standvastigheid van dien grijsaard anders te worden beoordeeld dan deze, zeer onliberale, vijand gewoon is. Wijs me tien liberalen van 't gehalte des aartsbehouders Pio Nono, en de wereld is van ons!'¹¹

Hoezeer moest Pius dan worden vereerd door zijn geloofsgenoten, op de Italianen na! Zeker, zijn zaligverklaring in het jaar 2000 heeft hem als reactionaire staatsman of bazige conciliepaus niet gerehabiliteerd, en in eigen land blijft hij een met strijkages behandelde boeman; maar de afstammelingen van de zouaven (nog steeds in een vereniging samen) hebben met voldoening van zijn hemelse status kennis genomen.

11 Multatuli, *Volledige werken V Millioenenstudiën; divagatiën over zeker soort van liberalismus; nog eens: vrye arbeid in Nederlands-Indië; duizend-en-enige hoofdstukken over specialiteiten; brief aan den koning*. G. Stuiveling ed. (Amsterdam 1952) 337.